

Божица МЛАДЕНОВИЋ
Историјски институт
Београд

ПОРОДИЦА АРАНЂЕЛОВИЋ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Српска породица, као основна ћелија друштва, претрпела је низ промена за време Првог светског рата. Ово важи и за породице српских официра, који су на почетку 20. века чинили део српске елите, друштвене групе која је била носилац развоја и преображаја државе и друштва. Светски рат донео је бројна искушења и ставио на испит зрелости супруге српских официра. Уобичајени породични живот у мирнодопским условима подразумевао је за њу улогу мајке, најчешће са бројним потомством, и узорне супруге, достојне једног официра. Породични живот су реметила једино периодична одсуствовања супруга и оца због природе посла којим се бавио. У рату су породице српских официра доживеле различите недаће и бориле се са бројним проблемима, непознатим и тежим од дотадашњих, уобичајених, као и са озбиљнијим последицама. Рат је донео сталне борбе, које су подразумевале и захтевале дуге периоде одвојеног живота официра од чланова породица. Стални пратилац сукоба била је смрт, као и могућност повређивања и рањавања, почев од лакших рана и повреда па до оних које су могле да угрозе живот. Рат је стога унео у свакодневни живот породице и сталну бригу и размишљања о одсутном официру, као и посебну врсту интересовања за извештаје са фронта, ослушкивање вести и стално присутан страх од смрти. У првој и другој ратној години породице српских официра осетиле су на својој кожи до тада непозната искуства живота у збегу и избеглиштву, повлачење за војском до граница Србије, потом по зими и снегу кроз беспутну Албанију. За оне породице које су одлу-

чиле да остану у Србији, живот под окупационом управом такође је донео бројне непријатности и разне врсте малтретирања. Неке ружне и немиле појаве: свакодневна пљачка, оштећење и одузимање станова и кућа, намештаја и одевних предмета, постале су саставни део живота, који се није могао избећи. У овом раду биће приказан живот породице официра Николе Аранђеловића за време Првог светског рата.

Породицу Аранђеловић на почетку Првог светског рата чине шест чланова: мајка Наталија, отац Никола и четворо деце, синови Предраг и Јован и ћерке Нада и Анђа. На крају рата ова породица бројаће седам чланова, пошто је у међувремену увећана рођењем сина Миодрага. Једна је од ретких која се у рату увећала, насупрот уобичајеној појави смањења броја чланова у српским породицама. "Стуб" породице до рата је био Никола Аранђеловић,¹ док у каснијем периоду то, стицајем околности, постаје његова супруга Наталија.²

---

¹ Никола Аранђеловић рођен је у Нишу 27. августа 1876. године. У оновременој српској држави изградио је врло успешну војну каријеру. Био је питомац 29. класе Ниже и 12. класе Више школе Војне Академије. Прва дужност била му је у Инжењеријско-техничком одељењу Министарства војног. Од 28. јануара 1905. назначен је за надзорника краљевог и војног купатила. На тој дужности није дуго остао, јер је већ 9. марта исте године постављен за командира прве чете првог инжењеријског батаљона. Од 24. децембра 1913. до почетка Светског рата био је референт инжењерије одреда, а потом командир телеграфског одељења Треће армије и помоћник шефа телеграфа Врховне команде. На тој функцији је остао до краја рата.

² Наталија је рођена 1884. године у породици Бајаловић, од мајке Марије и оца Љубомира. У породици Бајаловић било је петоро деце: Драгољуб, Димитрије, Наталија, Момчило и Анка. У породици је такође живела и усвојена девојчица Мариола Поповић. Љубомир Бајаловић, пешадијски потпуковник, био је извесно време на функцији ађутанта краља Милана Обреновића. Породица Бајаловић се високо котирала у тадашњем друштвеном животу српске престонице. Сасвим је нормално да су сва деца, и мушка и женска, била школована. Тако је и старија ћерка Наталија похађала Завод Љубице Сладојевић. То је била приватна школа, углавном намењена женској деци из високог друштва. У школи су се учили страни језици, о управљању домаћинством, послугом, гувернантама, свирање клавира. Школске колегинице биле су јој касније госпође Сршкић и Спалајковић. Практично су у школи девојке стицале знања која су им била неопходна као припадницама високог друштва у свакодневном животу. Наталија се 1905. године удала за капетана Николу Аранђеловића. Она је имала 21, а он 29 година. (Податке о Наталији Бајаловић удатој Аранђеловић дала је њена ћерка Анђа.)

Почетак рата затекао је мајора Аранђеловића на функцији командира телеграфског одељења Треће армије. Наталија је са децом била у Београду. Започели су тешки и дуги дани одвојеног живота, у којима је Никола био у првим борбеним линијама, стално изложен опасности. Наталија је у лето и јесен 1914. године стрепела за судбину свога супруга, а истовремено се бринула о четворо деце. Најстарији Предраг је ишао у школу, а млађи син и две ћерке били су у предшколском узрасту. Мајка их је гајила како је најбоље могла и умела, покушавајући да им буде и отац и мајка како деца не би осетила очево одсуство. Стална и велика помоћ долазила је једино од мајке Марије, дугогодишње удовице потпуковника Љубомира Бајаловића, која се преселила код своје старије ћерке. Без мајчине помоћи, Наталија би вероватно још теже поднела прву ратну годину. Мајор Аранђеловић је повремено долазио са фронта да посети породицу. Ретки су били ти тренуци, али драгоцени како за децу и Наталију, тако и за Николу Аранђеловића који се, истина накратко, враћао уобичајеном начину живота и покушавао да заборави ров, бласто, Аустројанце који надиру и смрт, смрт на сваком кораку.

После успешно завршених битака – Церске и Колубарске- у првој ратној години, изгледа да је у породици Аранђеловић порастао оптимизам у погледу ратног исхода и победе Срба над непријатељем. Српска војска је после 14 дана окупације Београда од стране аустроугарских трупа, ослободила своју престоницу. За време ове кратке окупације Наталија је са мајком и четворо деце остала у Београду. Уследио је кратак предах од рата. У једном таквом одмору Наталија је почетком 1915. године поново затруднела. Можда су планови родитеља били да њихова пета беба буде рођена у слободној Србији. О томе можемо само нагађати, али околности су се за девет месеци потпуно промениле.

У јесен 1915. године, тачније почетком октобра обједињене трупе Централних сила кренуле су у одлучујућу офанзиву против српске војске. На челу ове заједничке војске налазио се немачки фелдмаршал Аугуст фон Макензен. Овога пута породица Аранђеловић је, заједно са Маријом Бајаловић, почетком октобра избегла из Београда у Ћуприју. У бројној колони избеглица из српске престонице биле су и две жене, једна у поодмаклој трудноћи и са четворо мале деце, а друга старица. Водила их је нада да ће се избеглиштво брзо окончати, а они се пре Наталијиног порођаја вратити у свој

стан у Београду. Имали су при том на уму прошлогодишње искуство када је војска Двојне Монархије била брзо протерана из Србије. Овога пута се није тако десило. Трупe Централних сила су у успешној офанзиви из дана у дан потискивале српску војску све јужније. Проћи ће три године до повратка те исте војске у отаџбину и престо-ни град, овога пута са ореолом победника.

Како се порођај приближавао, Наталија и њена мајка су одлучиле да остану у Ћуприји. Наталија је имала само две жеље, да порођај протекне без проблема и да се роди здрава беба. Све њене мисли биле су управљене у том правцу. Као да је за тренутак заборавила на рат и тешку и тужну судбину српске државе, војске и народа. И почетком новембра, када су се српске трупе повлачиле из централне Србије, Наталија је родила своје пето дете, сина Миодрага. Претходна четири порођаја обављена су уз помоћ бабице и лекара, у условима који су подразумевали предузимање свих мера да и мајка и беба буду безбедне и сигурне. Овога пута сву помоћ за време порођаја и негу непосредно по порођају пружила јој је само мајка Марија. Није било ни гинеколога ни бабице! Време је било ратно, па се бољи услови нису могли ни очекивати. Без обзира на све, порођај је протекао потпуно у реду, без компликација и беба је била здрава. Ништа више Наталија није ни желела.³ О рођењу трећег сина Никола Аранђеловић сазнаће тек седам месеци касније.

Наталија је желела да се што пре врати из привременог избеглиштва у Ћуприји. Стога се десетак дана, колико је било неопходно, одмарала, а потом одлучила да се са мајком и децом врати у Београд. Боравак у Ћуприји продужио се на месец и по дана. Од Ћуприје до Београда путовали су возом, без неких већих потешкоћа. У Београду их је чекао стан у Молеровој улици, који није био обијен и опљачкан. Неким чудом остао је сачуван! Ту су за Наталију настали други, али не мањи проблеми: преживети дугу и хладну зиму са петоро деце, обезбедити довољно хране и набавити огрев. Ово је било још теже извести због тога што су и Наталијина браћа, која су јој могла помоћи, била у иностранству. Такође Аранђеловићи нису имали рођаке на селу чија би помоћ добро дошла. Наиме, највећи проблем и огромна брига свих жена, које су попут госпође Аранђеловић живеле за време окупације без мужева, била је како преживе-

---

³ Историјски архив Београда, К. 1, инв. бр. 145, Дневник Наталије Аранђеловић. Сви цитати су из дневника који је Наталија писала за време окупације.

ти рат и одвојени живот са што мање последица. У Београду и осталим српским градовима је најтеже било обезбедити довољно хране и не гладовати, довољно дрвета за огрев и одећу и обућу за децу. Као и већина жена које су пореклом биле из грађанских породица и Наталија Аранђеловић је била принуђена да продаје кућне ствари да би могла да прехрани и огреје петоро деце.⁴

Стан у којем је живела породица Аранђеловић био је у једној од четири зграде са заједничким двориштем. У тим зградама живеле су жене и деца. У целој Молеровој улици био је само један мушкарац, комшија Шљивић! Слична ситуација, унеколико повољнија по број особа мушког пола, била је и у осталим београдским улицама. Београд, као уосталом и цела Србија, имао је специфичну демографску слику, знатно измењену у односу на последњи српски попис из 1910. године. Најбројније су биле жене, потом деца, па у знатно мањем броју старији мушкарци. Млађих мушкараца било је изразито мало.⁵ У таквом сплету околности, жене су постале главни ослонац породице и на њихова леђа пала је обавеза очувања породице и домаћинства. Те жене, рођаке, пријатељице и комшинице госпође Аранђеловић, као и она сама, живеле су и мислиле само на повратак српске војске и биле забринуте због неизвесне судбине трупа у којима су се борили њихови мужеви, синови, браћа, очеви, у сталном страху да ли ће се вратити живи. Многим женама су у рату погину-

⁴ Савременик окупације српски књижевник Борисав Станковић, забележио је да су многе жене из грађанских породица, оне које су раније чиниле привредну, културну и осталу елиту српске престонице, биле принуђене да се у новонасталим околностима сналазе како су знале и умеле и да "преплашене да ће остати без хранитеља, унезверено хукћу и у потаји, ноћу, наричу и плачу и, како из радње тако из куће продају што је заостало, да се исхране, одбране од глади". (Б. Станковић, *Под окупацијом*, Београд 1929, 57.)

⁵ У Београду је, по попису из 1910. године, те исте године живело 89.876 становника. Непосредно по окупацији, у граду је остало само 8.000 људи. По попису из 1916. године, живело је 47.908 становника, 17.578 мушкараца и 30.330 жена. Од тога је 16.181 особа била до 15 година старости. У доби од 16 до 60 година живота било је 27.087 људи, 7.110 мушкараца и 19.977 жена. Старијих од 60 година било је 4.646 особа. Видљива је велика несразмера у броју мушкараца и жена на узрасту од 16 до 60 година живота, чак приближно три пута је више особа женског пола. Око половине становника Београда била су деца, односно особе до 15 година старости. Вид.: Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд 2000, 33-34 (=Б. Младеновић, *Град*).

ли најближи и њихово душевно расположење најбоље је представљала црна боја. Том својеврсном женском друштву окупациона власт је, на основу прописа, које је непрестано доносила, увела систем колективне одговорности и могућност примене казни за прекршиоце, почев од новчаних, казне затвора, интернирања, одвођења у таоце, до смртне казне за најтеже преступе. Наталија Аранђеловић је о том притиску окупатора забележила: "Страшно нас муче и киње – зар је све то лако издржати кад све тако грозно чујемо! Па то је од страха да полудимо – још ми имамо страшне тренутке да проживимо и велико је питање да ли ћемо крај сачекати!"

За већину српских породица свакодневни живот је протичао између четири зида, где су проводиле већи део дана. Сталне недаће и проблеми утицали су на зближавање људи и изродили велику солидарност међу суседима. Нису више биле најбитније рођачке везе. За време окупације је највећу помоћ пружао онај ко је био физички најближи. Породице су, колико су могле, помагале једна другој у решавању насталих проблема, поготову када би се неко разболео. Болест мајке или старије мушке деце чинила је остале чланове породице немоћним да разреше ову, за њих безизлазну ситуацију.

Свакодневни живот породице Аранђеловић, односно Наталије и њене мајке Марије Бајаловић, био је испуњен изналажењем начина како да се прехране и да набаве довољно одговарајуће и квалитетне хране за четворо деце и бебу. Као и све породице у Београду, и ова породица снабдевала се преко легитимација за исхрану. Наиме, добијали су одговарајући број купона, зависно од броја чланова породице. То је, и по белешкама Наталије Аранђеловић и по сећању других савременика, било недовољно за исхрану. Зато се српско становништво сналазило како је знало, снабдевало се на црном тржишту, које је увек било добро снабдевено, али су цене биле знатно више него у продавницама где се роба куповала преко легитимација за исхрану. Окупациона власт је донела наредбу, по којој су се животне намирнице могле куповати једино на пијаци. Због ове забране, бројне српске породице биле су принуђене да се на различите начине довијају да би набавиле довољно намирница за справљање зимнице и исхрану. Посебан проблем било је снабдевање млеком. Наталија Аранђеловић је записала да је морала да устаје у пола четири ујутру и чека у реду да би купила неопходну храну за своју бебу.

Она је све животне намирнице куповала искључиво на пијаци и у пиљарама, баш онако како је то окупациона власт прописала. Стога је њен дневник пун бележака о стању на пијаци. Владала је стална несташница, чак и у летњој сезони, а цене су биле веома високе. Она је, бојећи се велике скупоће, записала: "Како ћемо тешко живети, и од чега – нема ништа." На црном тржишту владала је велика скупоћа: килограм меда коштао је 16 круна, шећера 12 круна, метар дрва 45 круна.

Велику пажњу Наталија је придавала здрављу своје деце. Бринула се да правилно расту и развијају се, бојала се много болести и улагала је пуно на превентиву, поштујући оно народно – боље спречити него лечити! Стога није штедела када је требало куповати шећер, чај и млеко.

За време окупације деца су пре времена сазрела и уместо безбрижних дана детињства проводила су време у редовима за хлеб, млеко и остале животне намирнице. Дечаци су били једина и неопходна помоћ мајкама! Ускраћене су им дечје игре, радости и играчке. Велики број деце проводи окупацију без очева. У њиховом сећању бледео је лик оца, кога нису видела годинама.⁶ Била су обавезна да похађају школе у којима су им учитељи били странци.

Деца Наталије Аранђеловић су у међувремену стасавала за школу. У пролеће 1916. године у Београду је окупациона власт отворила четири школе за српску децу.⁷ Синови Предраг и Јован пошли су у школу, а кћерке су још увек биле у предшколском узрасту. Наталија није пуно значаја придавала школовању својих синова, али је, претпостављамо, као и други родитељи, била огорчена што су њену децу училе учитељице из Двојне Монархије. Српски ђаци су учили да певају химну државе која их је окупирала и латиницу, при чему је српско национално писмо ћирилица било потпуно потиснуто из наставе.

⁶ Савременик је то сликовито описао: "Са шест или седам година слика тог оца који је давно отишао није могла да пружи одговор на сва питања." Вид. Б. Младеновић, *Град*, 208-209.

⁷ Школски систем је детаљно разрађен у документу *Основни принципи за оснивање основних и средњих школа у окупираној области Србије*, у коме су дефинисани наставни програм, састав наставног особља и наставни језик. У школама је уведена војна управа, а надзор над свим школама обављао је војно-генерални гувернер. Настава је била политички и идеолошки обојена, ученици су васпитавани по аустроугарском узору и стицали знања под надзором окупатора и по њиховим наставним плановима. Вид. Б. Младеновић, *Град*, 110-147.

Наталија Аранђеловић је пуне четири године била "стуб" породице. Показала се као изузетно издржљива жена, спремна на тешкоће и проблеме које је углавном успешно решавала. Водила је обичан живот, сличан животу њених комшиница. Официрски балови, изласци и све оно што је било њен живот као супруге српског официра сада је представљало само лепо сећање! Успоменама су припадала и лепа и елегантна одећа по последњој моди и одлазак фризеру. Сада је најважније било набавити довољно хране и одеће за децу. Наталија је све послове обављала сама, ишла у куповину и доносила купљену робу са пијаце. Једина олакшавајућа околност било је то што је од лета 1916. редовно добијала пошилике новца од супруга посредством Црвеног крста. Наталија је по природи била штедљива, а поготову је у ратним условима испољила своју особину да од једног динара направи два. Стално је правила комбинације како да на најбољи начин води домаћинство, а да при том нешто уштеди. Странице њеног дневника пуне су размишљања о судбини Српкиња, којима је Светски рат донео улогу о којој нису ни сањале: да саме организују и воде послове и издржавају породице.

У 1917. години чак и "челична" и снажна жена као што је била Наталија Аранђеловић, на извесно време је поклекла и препустила се тузи и болу. Узрок је био сасвим оправдан: смрт мајке Марије. Стара госпођа се разболела и после неколико дана сагорела је као свећа! Бол њене ћерке био је истински и дубок. Није више било сигурног ослоња и помоћника у тешким временима. Али, морало се даље! Петоро деце и стални проблеми вратили су Наталију у стварност и покренули из стања очајања и туге.

Госпођа Аранђеловић је друштвене односе⁸ успоставила углавном са својим најближим рођацима. То је радила на два начина: дописивањем са рођацима који су живели у Србији, у емиграцији или на Солунском фронту и дружењем са породицама повезаним родбинским везама. Ових првих било је на све четири стране света. У Београду је остала једино сестра Анка са децом. Наталија је била у блиском сродству са породицама Бајаловић и Војиновић. Судбина

---

⁸ Окупатор је ограничио слободу кретања и забранио одлазак без дозволе власти из једног места у друго, да би контролисао кретање становништва. За путовање из округа у округ био је неопходан пасош. Вид. Б. Младеновић, *Град*, 47.

чланова ових двеју породица слична је судбинама чланова многих других српских породица. На Солунском фронту била су браћа Драгољуб и Момчило Бајаловић, средњи брат Димитрије био је са ужом породицом у Ници. "Сестра" Мариола Војиновић живела је у Косовској Митровици са супругом Јованом и двоје деце: Наталијом и Илијом, а старији синови Димитрије и Драгољуб били су у избеглиштву у Француској.⁹

Одмах по повратку из Туприје, Наталија Аранђеловић је почела да размишља о томе како да ступи у контакт са супругом и обавести га о рођењу сина Миодрага. Тек у следећој, 1916. години она је успела да успостави комуникацију са супругом и одсутним рођацима. Прво писмо од мајора Аранђеловића добила је маја 1916. преко Црвеног Крста. Иако шкрто, све у свему неколико фраза, оно је на Наталију имало продужено позитивно деловање. Следећих неколико месеци, док није стигло друго писмо, она је из тог папира и неколико написаних реченица црпила снагу за даљи наставак живота у прозаичној и суровој свакодневници.¹⁰

И мајора Аранђеловића је, пошто је једва спасао голи живот, на Крфу почела мучити туга за породицом. Недуго затим, на једном пријему који је био организован у част савезничких официра, српски официри су сазнали да могу преко Грчке банке да шаљу новац својима који су остали у окупираној Србији. Из Грчке су пошилике путовале преко Швајцарске као неутралне земље.¹¹ Од марта 1916. године српски официри су почели да шаљу новац и тако помажу своју родбину у земљи. Новац је стизао посредством Црвеног крста. На исти начин путовала су и писма и дописнице (карте) у оба правца, из Солуна у Србију и из Србије за Солун, наравно преко Швајцарске.¹²

⁹ Мариола је била друга жена Јована Војиновића. После смрти супруге Софије, са којом је имао ћерку Зорку и сина Косту, Јован Војиновић се оженио други пут са Мариолом Поповић.

¹⁰ Б. Младеновић, *Писмо у Првом светском рату*, у: Писмо: зборник радова. – Београд: Удружење за српску повесницу, 2001, стр. 237-252 (= Б. Младеновић, *Писмо*).

¹¹ Миле Бјелајац, *Официрска жена у Србији и Југославији 1862-1946*, у: Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, 2, Положај жене као мерило модернизације, зборник радова, Институт за новију историју Србије, Београд 1998, 126-139.

¹² Б. Младеновић, *Писмо*.

Следећи потез Наталијин био је да успостави везу са браћом, од којих су се двојица повукли као припадници војске (Драгољуб и Момчило) а један као цивил живео у савезничкој земљи (Димитрије). Сестра се на различите начине дописивала са браћом. У лето 1916. године добила је посредством Црвеног крста прво писмо од брата Димитрија Бајаловића из Нице. Дописивање су наставили у *Београдским новинама*. Средином 1916. године Наталија је и са осталом браћом била у контакту путем преписке. Некада су писма стизала преко Црвеног крста, најчешће од супруга. У већини случајева дописивање је било путем кратких порука у *Београдским новинама* и *Великој Србији*. Мариола Војиновић је из логора Нежидер писала "сестри" Наталији.¹³ Ова жена је у логору и умрла од упале средњег уха јануара 1917. године. Неколико писама која су посредством Црвеног крста стигла до "сестре" сведоче о тешком животу, пуна су жалби на лоше услове и немаштину. Са њом је био и супруг Јован и двоје малолетне деце, Наталија од осам и Илија од четири године, која су своје детињство проводила у логору.

У друштвени живот под окупацијом треба свакако убројати и прославу крсних слава. Док су Божић и Ускрс били празници који су се обележавали у кругу породице, крсне славе су подразумевале долазак гостију у кућу. Породица Аранђеловић је славила Светог великомученика Димитрија – Митровдан – 8. новембра по новом календару. Две године заредом 1914. и 1915, Никола Аранђеловић није био присутан на слави. Наталија се надала да ће он бити ту у јесен треће ратне године. Када се њене наде нису оствариле, записала је: "Почеше и славе, а вас нема. Остасмо ми до године! Тешко нама! И ко ће све од нас и остати!"

Свака врста дружења и окупљања Срба била је забрањена, тако да се и не може говорити о друштвеном животу у правом смислу те речи. Жене су међусобно у сусретима и кућним посетама препричавале разне приче. Пошто се окупација одужила, оне су жељно очекивале повратак српске војске и ослобођење. Наталија је то овако

---

¹³ Породица Војиновић је интернирана у јесен 1916. године због Косте, сина Јована Војиновића из првог брака. Коста Војиновић се у лето 1916. године одметнуо од аустроугарске власти и започео са организовањем српске гериле. Потом је био један од предводника Топличког устанка 1917. године.

објаснила: "Само нас та нада одржава, да ће кроз месец дана доћи српска војска, каквих срећних часова ће тада бити! Колико суза радости ће се пролити!" Жене су биле склоне да поверују свакој доброј вести и да је даље преносе. Због тога треба разликовати вести и "вести", односно вести и гласине. "Вести" су се преносиле невероватном брзином, изражавајући наде, жеље и очекивања окупираних. Поготову је улазак суседне Румуније у рат на страни Антанте пробудио еуфорију и огромну веру да је крај рата близу. Наталија Аранђеловић је забележила о ситуацији у српској престоници: "У Београду ври. Нагађа се разво. Купе све са улице. Види се узрујаност, на сваком лицу узбуђеност, шта ће најзад бити са нама? Руси у Белој Цркви, Румуни у Оршави, прешли Дунав, за четири дана су ту. На Сави жене које су радиле отпустили су, узнемирени су то се види. Њихове госпође морају кући, јер ово је ратна зона. Темишвар евакуисан. Гасара у Оршави запаљена од аероплана бомбом, изгорела сва." А онда је дошло до болног отрежњења. Румунска војска није била дорасла противнику. Стога је у јесен све више Срба увиђало да их чека још једна тешка зима под окупационом влашћу. Када је једини мушкарац у улици, комшија Шљивић, покушао да унесе мало оптимизма причама о ослобођењу Скопља, то му није пошло за руком. Комшинице се овога пута нису препуштале лажним надама. Наталија пише: "Шљивић рече јутрос мени да је заузето Скопље на јуриш у суботу у зору. Заузели га Срби и Французи. Наравно да у ту причу не верујемо, неколико пута смо се у лудо радовали!" Више се није веровало ни у моћ и снагу савезничког оружја: "Где су ти савезници, проклети да су што нас упропастише. Очајна сам шта ће са нама бити, црни и страшни дани нас чекају – ово је пропаст света."

Много жена, из свих друштвених слојева, редовно је ишло у цркву. Ту су у молитвама за живот и здравље одсутних чланова породице налазиле мир и утеху својој души. Поготову је за велике хришћанске празнике било много жена са децом. Наталија је о томе бележила у дневнику. На Младенце 1918. године њена два сина су се причестила у најближој цркви. Пошто је то било Јованово прво причешће, мајка се потрудила да му тај дан остане у лепом сећању. Код куће је дечаке дочекао леп доручак – младенчићи од белог брашна и бела кафа. Приметан је понос мајке што су њени "мушкараци" Предраг и Јован ишли сами у цркву и причестили се.

Као резултат двогодишњег живота под окупацијом јавило се код становништва потпуно веровање у разне невероватне приче. Тако се у граду причало да је рођена беба, која је, док је бабица купала, стала на ноге и рекла да ће окупатори остати у Србији онолико колико она живи и после два дана беба је умрла. Пронела се прича да у Светом писму пише да ће се рат завршити у новембру 1920. године. По трећој причи, наводно је рођена беба која је одмах проговорила, и рекла да ће се мир закључити на Велики петак.

У патријархалном друштву је пресудно за одређење статуса жене био друштвени положај њенога мужа. Српске жене су стога тек за време Првог светског рата биле у позицији да самостално доносе одлуке битне за њихову породицу. За многе жене, навикле да буду у сенци мужа и да се повинују његовим одлукама, то је био претежак задатак. Наталија Аранђеловић се одлично снашла у овој новој улози. За време одсуствовања Николе Аранђеловића, породица је успешно поднела све тешкоће на које је наишла. Често је Наталија у дневнику бележила да јој је тешко, да се уморила од таквог живота, да јој је потребан Никола, да не може више сама да решава проблеме. Без обзира на то што је била сама и сама се изборила са многим тешкоћама, она је стално у белешкама наглашавала да је то све Николина заслуга. Да ли је у питању само скромност? Или пре-наглашавање значаја мушкарца у породици? Само је једном за све време рата Наталија написала нешто што се може схватити као прекор, али не упућен супругу, него српској влади. Она је у Београдским новинама прочитала да је српска влада дозволила официрима који су привремено боравили у Француској да могу склопити други брак, без обзира на то што су у Србији већ имали породице, а све у циљу повећања наталитета. Наталија је била згрожена овом вешћу. Није могла да поверује да српска влада може да толерише такво понашање српских официра, па им, штавише, саветује да склапају бракове и имају што више деце. То је заправо крик једне повређене жене, чије је жртвовање за породицу трајало већ четири године. На крају је, тешећи саму себе, забележила: "Неће то мој Никола никада да уради!" Огорчење на српску владу је потрајало месецима и једном је, реагујући на похвале које су чланови те исте владе изrekli Српкињама, написала: "Па и јест нама треба свака заслуга да се ода, јер ми подижемо овај подмладак, ово је темељ и стуб Србије."

После три године, дошао је другачији месец октобар. Тога октобра слобода је закуцала на врата српске престонице. Године тешких искушења биле су завршене. Српска војска је, као да је крилата, напредовала после пробоја Солунског фронта, 15. септембра 1918. године. Већ крајем следећег месеца, односно 1. новембра, били су у Београду, где им је приређен величанствен дочек. А потом су кренули даље, преко Дунава и Саве, у ослобађање своје, како су онда говорили, још неослобођене браће. Као у неком нестварном сну сусрела се Наталија са супругом Николом и браћом Драгољубом и Момчилом. И поново је била једна од ретких жена које су за време Светског рата биле поштеђене погибије најближих рођака. Њој су се сви вратили из рата тако рећи неокрзнути метком. Истина, сва тројица су били официри српске војске, спремнији и боље привикнути на ратовање од мобилисаних војника. И поред велике радости због ослобођења и повратка војске, овога пута овенчане ореолом победника, у Београду је било и другачијих осећања. Многе мајке, сестре и супруге су тек тада сазнале за погибију својих најближих и најдражих. Њихова срећа и туга су се преплитале. Свесне су биле Српкиње, а и тако су васпитаване, да ниједна жртва није велика за слободу отаџбине. Наталија Аранђеловић и њене рођаке и комшинице живе-ле су у времену које је имало другачије вредносне судове и мерила када се радило о националним и родољубивим стварима. Оне су издржале и вишегодишњи тежак живот и губитак најближих у рату.

На крају Светског рата, Николу Аранђеловића је поново чекала улога главе породице и "куће", коју је за време његовог одсуствовања преузела Наталија.¹⁴ Поново је Наталија била госпођа мајора Николе Аранђеловића, узорна супруга и мајка петоро деце. Ишла је у посете рођакама и пријатељицама, облачила се и чешљала по последњој моди, имала послугу и помоћ у кући. Изнад свега је имала поштовање свога супруга Николе Аранђеловића, што је успела да у рату сачува породицу.

¹⁴ Наталија Аранђеловић је завршила са писањем дневника 1. новембра 1918. године. Са окончањем Светског рата и дневник је престао да буде најбољи пријатељ коме се поверавају највеће тајне и радост и туга.

Božica Mladenović

The Arandjelović Family in the First World War

Summary

The article portrays the family of an officer during an important stage in modern-day Serbian history. It describes the life of the Arandjelović family during World War I, the number of its members and the changed functions of its individual members under changed conditions brought on by the occupation of the country. It indicates the basic problems that the “head” of the household, Natalija Andjelkovic, was confronted with and had to solve during the World War. Social and interpersonal relations and their maintenance are described, as well as daily life in occupied Belgrade.